

SANTRAUKA. Šiame straipsnyje analizuojama Štuthofio kalinio kunigo Stasio Ylos (1908–1983) kūryba. Dalis šio autoriaus tekstų buvo išleisti iškart po Antrojo pasaulinio karo, dalis liko rankraščiais iki pat Lietuvos nepriklausomybės ir buvo paskelbti jau po rašytojo mirties. Daugiausia dėmesio skiriama Štuthofio atsiminimams „Žmonės ir žvėrys Dievų miške“, kurių pirmasis leidimas pasirodė Jungtinėse Amerikos Valstijose 1951 metais. Skirtingai nei Balio Sruogos atsiminimai „Dievų miškas“, kurie buvo išleisti sovietinėje Lietuvoje 1957 metais, praėjus dešimtmečiui po autoriaus mirties, Ylos tekstas nebuvo nei cenzūruojamas, nei kaip nors kitaip redaguojamas, tad išsiskiria autentiškumu. Šio tyrimo tikslas – išsiaiškinti, kaip Ylos tekstuose perteikiami tylos momentai, kas lemia atmintį ar užmarštį. Tokiam tyrimui pasitelkiama dviejų mokslininkų Vered Vinitzky-Seroussi ir Chanos Teeger pasiūlyta tylos tipologija, kurioje aptariamos atviros ir paslėptos tylos formos. Tyrimo uždavinys yra šias formas aprašyti remiantis Ylos tekstais. Straipsnio pabaigoje prieinama prie išvados, kad tyla nėra vienareikšmė, ji yra kintanti, galinti keisti formas, tapti tyla atminčiai arba tyla užmarščiui. Esmingiausia, kas lemia šiuos pokyčius, tai tekstų skaitymas ir interpretavimas, jų įtraukimas į kultūrinės atminties procesus. Nauji Ylos atsiminimų leidimai liudija gyvą santykį su paskelbtais tekstais.

RAKTAŽODŽIAI: atmintis, užmarštis, tyla, Stasys Yla, Štuthofas, atsiminimai.

IVADINĖS PASTABOS

Atminties tyrimuose paprastai remiamasi nuostata, kad tyla, nutylėjimai yra pri-skirtini užmarščiai, tai kaip išstūmimas, atmetimas to, kas sukelia traumą. Atmintis suvokiama per naratyvą, kuris padeda surinkti atskirus pasakojimo momentus į vientisą seką: kaip yra teigusi naratologė Astrida Erll, atmintis nėra įsivaizduojama be pasakojimo (Erll 2009: 213). Kolektyvinės atminties tyrinėtojai pabrėžia, kad pasakojimas gali būti kuriamas pasitelkiant knygas, renginius, paminklus. Visa tai, kas vyksta kultūroje, gali būti suvokiama kaip atminties perdavimo būdas:

įsimename skaitydami, klausydami, žiūrėdami, liesdami, uosdami, skanaudami. Visos mūsų jūslės gali būti tam pasitelkiamos, kad būtų geriau įsimintas turinys ir jį gebėtume papasakoti.

Vis dėlto šiuolaikinės mokslininkės Vered Vinitzky-Seroussi ir Chana Teeger teigia, kad radikalus atminties ir tylos supriešinimas nėra tikslus. Straipsnyje „Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting“ (2010) jos nurodo į augantį tyrinėtojų susidomėjimą tyla ir pačios imasi aiškinti naują tipologiją, pagal kurią tyla gali būti suvokiama ir kaip atminties, ir kaip užmaršties įrankis. Jos skiria atvirą ir paslėptą tylą (angl. *overt silence / covert silence*). Pirmuoju atveju nėra jokio naratyvo, antruoju atveju gali būti labai daug kalbama, bet nėra aiškaus turinio. Būtent šį antrąjį tipą gana sunku identifikuoti. Tyla, tiek atvira, tiek paslėpta, tyrinėtojų pastebėjimu, gali būti dvejopa: tyla atminčiai ir tyla užmarščiai. „Mes siūlome tylos tipologiją pagal tokius ašinius skirsnius: atvira ir paslėpta tyla; tyla atminčiai ir tyla užmarščiai“ (Vinitzky-Seroussi, Teeger 2010: 104). Taigi galimi keturi tylos tipai:

1. atvira tyla atminčiai,
2. atvira tyla užmarščiai,
3. paslėpta tyla atminčiai,
4. paslėpta tyla užmarščiai.

Ypač toks tylos tyrimas tinkamas tada, kai susiduriama su skaudžia praeitimi, kurios nenorima prisiminti. Tai, kas sukelia žmogui, bendruomenei, tautai traumą, negali būti paprastai papasakota. Baisiausius įvykius stengiamasi užmiršti ir išstumti iš atminties. Kaip teigia Michaelis Schudsonas, atmintis visuomet yra selektyvi: „Būdas matyti ir būdas nematyti, būdas prisiminti ir taip pat būdas užmiršti“ (Schudson 1997: 348). Kita vertus, patirtys niekur nedingsta, bet reiškiasi net nesąmoningai: per charakterį, veikimo būdą, vertybines nuostatas. Mes galime nepripažinti, kad buvome ar esame pavergti, bet elgsimės kaip vergai, linkę bet kokia kaina prisitaikyti prie aplinkybių. Būtent apie tokias patirtis, kurios nėra išreiškiamos žodžiais, geriausiai liudija tyla, „užšifruotas pranešimas“.

Tokių skaudžių Lietuvos istorijos momentų yra nemažai, vienas jų: 46 Lietuvos inteligentų kalinimas Štuthofo koncentracijos stovykloje. Nuosprendis visiems buvo tas pats:

Vokiečių gestapas apkaltino mus rezistencija; apkaltino už akių, be tardymo, be teismo. Parinko formulę visiems tą pačią: „War taetig in Widerstandsbewegung“ (buvo aktyvus rezistentas). Tai reiškė, kad mus prilygino lenkų pagrindininkams ir rusų partizanams, kuriuos be atodairos šaudė.

Mus turėjo sušaudyti Kaune. Apie tai sužinojęs generolas Justas kreipėsi į vokiečių rytų fronto vadą, esantį arčiausiai Lietuvos, prašydamas mūsų mirties sprendimą sulaukyti. Justo pastangos, atrodo, padėjo. Mes nebuvome sušaudyti Lietuvoje. (Yla 1951: 39)

Teoriniuose mokslininkų svarstymuose neretai galima rasti nuostatą, kad „sunki praeitis“ yra ignoruojama, kad mūsų atminties žemėlapyje jai skiriama vis mažiau ir mažiau vietos (Vinitzky-Seroussi, Teeger 2010: 104). Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad Štuthofas kultūrinėje lietuvių atmintyje jau įsitvirtino per Balio Sruogos memuarus „Dievų miškas“, kad apie tuos baisius patyrimus žinoma tiek Lietuvoje, tiek svetur: tai liudija gausūs vertimai į kitas kalbas. Kita vertus, gali pasirodyti, kad garsusis rašytojas ten atsidūrė vienas. Kas matė Lietuvoje nors kokią atminimo lentelę su visomis 46 pavardėmis žmonių, kurie Štuthofe buvo tapę numeriais? Jie visi buvo pasmerktieji, iš kurių naciai tyčiojosi, juos naikino sunkiu katorginiu darbu, badu, ligomis, nuolatiniais gąsdinimais ir visada išlikusia mirties grėsme. Tarp jų buvo ir du kunigai Alfonsas Lipniūnas ir Stasys Yla. Atsiminimų „Žmonės ir žvėrys Dievų miške“ autorius rašė:

Mes buvome tik du kunigai iš 46-šių lietuvių, patekusių į Stutthofą 1943 m. kovo 25–26 d. Per dvejus metus, mums čia esant, buvo atvežta dar keletas šimtų lietuvių. Bet kunigų jų tarpe nebuvo. (Yla 1951: 203)

Deja, iki šiol nėra rasta kunigo Lipniūno užrašų. Kultūros istorikas Darius Kuolys viliasi: „Lieka viltis, kad kada nors bus atrasti, taps knyga ir Stasio Ylos bičiulio, Vilniaus Šv. Jonų bažnyčios pamokslininko, kunigo Alfonso Lipniūno rankraščiai, sunkioje kuprinėje 1944-ųjų metų žiemą jo išsinešti iš Štuthofa“ (Kuolys 2018: 14).

Kunigas Yla, Štuthofe pažymėtas 21257 numeriu, kaip tik yra tas autorius, kuris daugiau kalba per tylą, per nutylėjimus. Šiame tyrime daugiausia dėmesio skiriama svarbiausiam jo darbui – knygai „Žmonės ir žvėrys Dievų miške“ (1951), kuri pasirodė su priedu „Kaceto¹ pergyvenimai“. Taip pat svarbios dar dvi poezijos knygos, pasirašytos Juozo Yludio vardu „Sutryptame kely“ (1947) su paantrašte „Kaceto poezija“ ir „Tylos liturgija“ (2003), kuri pasirodė praėjus 20 metų po mirties (surinkus rankraščius). Visus šiuos darbus papildė knyga „Žodžiai iš Dievų miško“ (2018), į kurią sudėti pamokslai, paskaitos ir maldos, sukurtos Štuthofe 1943–1944 metais. Straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kokios tylos formos, remiantis aptartąja Vinitzky-Seroussi ir Teeger tipologija, gali būti atpažįstamos ir kaip jos reiškiasi įvairiuose šio autoriaus tekstuose, menančiuose skaudžius trauminius išgyvenimus. Tyrimas šiuo aspektu yra visiškai naujas, originalus, paremtas atidžia teksto analize, hermeneutiškai gilinantis į kultūros kontekstus.

¹ Kacetas – KZ (sutr. vok. *Konzentrationslager*) – Hitlerio laikų koncentracijos lageris.

ATVIRA TYLA ATMINČIAI

Tyla gali būti tikslinga ir planuota, pavyzdžiui, tylos minute pagerbiamos tragedijų aukos, kankiniai, jų garbei gali sustoti eismas, nutrūkti darbas biuruose ir net namų ruošą. Pavyzdžiui, tokia tylą yra pažymima Holokausto atmintis Izraelyje, kai numatytu laiku visi žino, kad būtina sustoti ir nutilti. Kasmet Holokausto atminties diena Izraelyje yra minima 27-ąją nisano (apytikriai kovo–balandžio mėnesio) dieną, tada pusiau nuleidžiamos vėliavos, uždegamos šešios žvakės, primenančios šešis milijonus nukankintų žydų, vyriausiasis rabinas skaito maldas, o visi žmonės lygiai 10 valandą dienos sustoja tylai. 2026 metais ši atminties diena prasideda balandžio 13 dieną, 2027 metais – gegužės 3 dieną.

Ylos kūryboje šis atviros tylos atminčiai laikas sietinas su lietuvių švenčiamomis Kūčiomis. Kacetinėje poezijoje yra eilėraštis „Šventąjį vakarą“, kuriame pažymimas ypatingas momentas: šeimos susirinkimas prie stalo, minimas tėvas, motina, vaikas, visų bendrystė tarpusavy net ir nesant kartu. Prisimenamas Kūčių ritualas: baltas paplotėlis, šienas iš po stalo, gyvulių lankymas tvarte. O eilėraščio kulminacija tokia:

O bus tylu tylu visur –
danguj aušrinė nemirksės – –
prie stalo sėsiu vienas aš ir Dievas –
nebus gal paplotėlio anei kuokštės šieno,
prarymosim ir pratylėsime vienu du. (Yla 1947: 38)

Šis eilėraštis yra labai šviesus, nors ženklina labai skaudžią patirtį: iš tiesų jau nėra nei tėvo, nei motinos, jie mirė iki sūnui patenkant į Štuthofą. Bet abu tėvai tebėra dvasine prasme, ir, kas nepaprasta, tai ne praeities atsiminimas, nes eilėraštis pradedamas ir užbaigiamas vartojant būsimąjį laiką: pirmame posme *patekės, bus,*

prieis, kvies, padalins, palinkės... Tai laikas, kuris saugo atmintį, neleidžia prasiveržti skausmingai tikrovei, nes ji tarsi ištirpsta tame amžinybės sraute. Patys paskutiniai žodžiai ypatingi – *vienu du*. Taip nusakoma bendrystė su Dievu, kuriam visa yra pašvenčiama. Eilėraštyje justis poetinio „aš“ kunigiška laikysena, kada šeimos, tautos papročiai tampa nuoroda į Dievo esatį, į nenutrūkstamą visų bendrystę, į tikėjimą, viltį, meilę.

Ši tylos pilnatvės patirtis grįžta ir vėlyvajame eilėraštyje „Tylos liturgija“, kuris baigiamas tokiu posmu:

Vėlyvą naktį
grįžta kuždesys,
šnabžda maldos
iš altorių,
iš stacijų,
nuo piliorių.
Šventieji siluetai
sklaido apeigyną –
tęsia pakaitom
tylos liturgiją. (Yla 2018: 96)

Taigi tyla gali būti sakrali, atmenanti, kalbanti, liturgiška, kaip bendrystės patirtis su kitais maldos žmonėmis, kurių susitikimo jau neriboja laikas. Šįkart pasitelkiami esamojo laiko veiksmazodžiai, jie nurodo į dabartį, persmelktą šventybės. Nepaisant to, kad tai yra nakties ir tamsos laikas, jis gali būti šventas.

Pačiuose Štuthofa atsiminimuose taip pat galima aptikti šviesios tylos epizodų, kurie yra ryškūs ir išsiskiriantys iš visų kitų fragmentų. Visų pirma, tai pasakytina apie maldas ir jų patirčių aprašymus. Štai pirmas maldos epizodas:

Vieną rytą, kai buvom garaže ir laukėm rytinio patikrinimo, tyliai nuskambėjo maldos žodžiai. Pirmą kartą viešai.

...Darbo sunkumus pakelsim su auka ir ryžtumu, mielai ir gera nuotaika. Su Tavimi, Viešpatie, nebus sunki jokia auka, nepakeliamas joks bandymas. Būsim ramūs, kaip rami mūsų tautos dvasia, ir giedrūs, kaip mūsų tautos dangus...

Pasviro visų galvos, pečiai atsirėmė lovų, įsiviešpatavo tyla. (Yla 1951: 204)

Kitame maldos epizode kartojasi vėl tas pats: „Kalbos nutilo, kiekvienas grįžo į save. Gal galvojo dar apie saviškius ir taip persikėlė į svajų pasaulį“ (Yla 1951: 205). Pasak atsiminimų autoriaus, „tai buvo šventųjų bendravimo pradžia, dvasinės vienybės pradžia“ (Yla 1951: 206). Panašia nuotaika aprašomos ir pirmosios slaptos šv. Mišios, kurios taip pat paženklintos tyla:

Kambary – mirtina tyla. Atrodė, draugai nedrįso kvėpuoti. Tik juntamai kiekvienas šluostėsi ašaras, riedančias skruostais. Gyvenime galima užmiršti viską, bet šių įspūdžių – niekad, nors jų apibūdinti nėra įmanoma. (Yla 1951: 208)

Knygoje „Žodžiai iš Dievų miško“ yra malda, pažymėta 1943 07 07 data, būtent joje užsimenama apie galimybę „kalbėti be žodžių“ (Yla 2018: 191). Nė viename maldos tekste nėra paminėtas Štuthofas – vien tik data liudija, kada ir kur malda buvo parašyta, bet šie visi tekstai ne prasčiau už koncentracijos stovyklos aprašymus kalba apie žmonių kančias ir ilgesį, visai kaip poeto Antano Miškinio Sibiro tremties „Psalmių“ cikle, parašytame tarp 1947 ir 1953 metų.

ATVIRA TYLA UŽMARŠČIAI

Pasak teoretikų, atvira tyla užmarščiai yra tai, kas nepasakoma (Vinitzky-Seroussi, Teeger 2010: 110). Tai anaip tol nereiškia, kad tuo nėra domimasi, – kai kurių įvykių ir asmenų tiesiog nenorima prisiminti.

Rašytojas Sruoga, kuris taip pat buvo patekęs į tą patį 46 Lietuvos inteligentų sąrašą, apie Štuthofą baisumus kalbėjo visai kitaip: pasitelkę skaudžią ironiją, kuri savotiškai padėjo atsiriboti nuo to, kas ištiko jį patį ir kitus pasmerktuosius. Šaržuotais paveikslais jis liudijo nacių niekšybes, kalbėjo apie visą civilizaciją ištikusį blogį. Pasak Ylos, Sruoga labai gerai žinojo, kaip veikia naciai: „Visą laiką dirbo raportų skyriuje, to velnio Chemnitzo žinioje. Gal jis norėjo iš arčiau pažinti kacetinio pragaro sistemą“ (Yla 1951: 257). Pragarą vaizdinys šioje citatoje nėra atsitiktinas: Yla jį labai dažnai kartoja kalbėdamas apie Štuthofą, bet vengdamas išsamiau jį charakterizuoti.

Viena vertus, galbūt blogio paveikslas ne toks ryškus yra todėl, kad būdamas iš pašaukimo kunigas siekė krypti tiek savo, tiek kitų mintis į Dievą, o ne į ištikusias baisias. Labai lakoniškai ir santūriai pasakojama apie patirtus ir matytus nusikaltimus, kuriuos vykdė naciai ir patys įkalintieji, siekiantys valdžios. Rašytojas liudijo, kaip greitai kiekvienas gali prarasti žmogiškumą, kai vyksta instinktyvi kova už gyvenimą: „Žmonių iš viso čia nebuvo – tik užguiti padarai arba plėšrūs vilkai, kurie kandžiojo mus ir kitus silpnuosius. Blogiausia, kad mes patys per šią savaitę pradėjom nebeteikti žmogaus sąmonės“ (Yla 1951: 86), – rašoma skyriaus „Pirmosios dienos“ pabaigoje.

Kita vertus, kančia buvo tokia didelė, kad jos nebuvo įmanoma imti ir aprašyti. Atsiminimų autorius prisimena tai, kas ištiko inžinierių Pilypą Narutį: „Grįžo gyvas lavonas – vieni kaulai, nušutę plaukai. Baisiausia buvo, kad jis atrodė kaip nebylys, vos žodį galįs pratariti. Lipniūnas norėjo pranešti motinai, kad jis dar gyvas. Klausė jo namų adreso, bet jis nežinojo, negalėjo atsiminti. Kad jis gyvena Panevėžyje, dar galėjo pasakyti, o gavė jam jau buvo išdilusi iš galvos“ (Yla 1951: 150).

Šis pavyzdys labai raiškiai perteikia, kaip tuo metu galėjo jaustis kiekvienas, patekęs tarp mirtininkų. „Aš – nebylys dienų savų –“ (Yla 1947: 9), – prisipažįsta Yla eilėraštyje „Nebylys“.

Pats Yla buvo arti mirties, matė, kaip naikinami kiti. Jis patyrė ne vien tik nacių nusikaltimus, bet ir sovietų, – ypač baisūs skyriaus „Po rusų jungu“ pasakojimai apie moterų prievartavimus kašubų, Štuthofio kalinius prigludusių žmonių, žemėje, – toje pačioje, kuri amžinam poilsiui prigludė ir jo bičiulį kunigą Lipniūną, iš vieno pragaro patekusį į kitą. Sruoga antrąjį, jau sovietų, pragarą išgyveno pargrąžintas į Lietuvą ir negalėdamas nė žodeliu apie jį užsiminti.

Ypač svarbus Ylos atsiminimų skyrelis, pavadintas „Vienuolyno nuošalumoje“, kuriame prasitaria apie baisų dvasios stovį ir nenorą su niekuo bendrauti. Tas vienuolynas buvęs netoli Varšuvos, visas išgrobstytas, bet palikta dvasinės literatūros knygų. Štai koks atsiliepimas apie vieną jų, aprašančioje šv. Alfonso Ligouri'o gyvenimą: „Jutau, kad ši knyga mane buvo perkėlusį į kitą pasaulį, kad mano pašamonėje ji pamažu tirpdė klaikius išgyvenimus“ (Yla 1951: 524). Ir dar vienas prisipažinimas perskaičius Josepha Marmiono knygą apie Kristų: „Manyje augo ilgesys perkeisto žmogaus, o tikrovė rodė jį baisiai sužalotą. Buvau praradęs tikėjimą į jį, buvau per daug apkartintas ir nusivylęs...“ (Yla 1951: 524). Šios citatos aiškiai liudija, kokia baidi buvusi atminties našta ir koks nepakeliamas jos turinys. Ieškojimas atsvaros dvasinėje literatūroje suvokiamas kaip gijimo galimybė. Tokiais buvę ir palaimintojo arkivyskupo Jurgio Matulaičio tekstai, kuriuos rado tarp kitų vienuolyne: „Skačiau jo dienoraščius. Jų niekad nebuvau skaitęs, o jei ir būčiau, gal nebūtų jie į mane taip prabilę, kaip dabar. Jutau, kad jis, kaip Ligourietis, Salezas ir Marmionas, verste verčia mane vėl pamilti sužalotąjį žmogų, prie jo grįžti ir jam padėti“ (Yla 1951: 525).

Taigi pasakoma tiek, kiek norima pasakyti, ir nesakoma tai, kas galėtų būti jau kaip žala. Neatsitiktinai autoriui įsiminė dvasinis patarimas, kurį jis pritaikė ir pačiam sau: „perkeisti, bet nesužaloti“ (Yla 1951: 524). Yla jautriai jautė tą ribą tarp to, ką galima sakyti, o ko jau nereikėtų. Panašiai yra ir kacetinėje poezijoje: prisiliečiama

prie to, kas yra kaip kančios tikrovė (eilėraščiai „Kaminas“, „Plutelė“, „Ave caesar“, „Į estradą“, „Ant vielų“, „Šūvis“, „Sanitaras“), bet kartu ieškoma dvasinės atsvaros, kitokio matymo, kaip paskutiniame ciklo „De profundis“ eilėraštyje „artėja–“:

Tiek kryžių, tiek ženklų praeina lyg procesijoje –
neaprašytų raštuos, Sibilos neatspėtų!
Išlieja angelas visas taures kaip paskutinio teismo dieną,
ir lieka žemės neapartos ir dirvos neapsėtos.

Griaustinis, žaibas, audros ir visa dangaus galybė
Sujunda tarsi skaldančio atomo palytėti.
Sukyla vandenys, ugnis apjuosia žemę, virsta mūrai
– šimtmečių visų didybė! – –
O aš lunatiko žvilgsniu seku, kaip visa ima į mane artėti – –.

Šiandieną saulės nematyt,
ir žvakė baigia liet savąsias ašaras.
Tamsa visuos languos –
Nei psalmių septynių nesuskaityt – –
O Dieve Tėve, kurs esi danguos,
pasigailėk! Atleiski nuodėmes! – – (Yla 1947: 29)

Pavadinimas „De profundis“ yra nuoroda į 130-ąją Dovydo psalmę, kuri labai svarbi tiek judaizmo, tiek krikščionybės tradicijoje. Tai šeštoji Atgailos psalmė, giedama meldžiantis už mirusiuosius, kaip rašoma šios psalmės komentare portale www.biblija.lt. Lyrinis „aš“ kaip tik yra tas, kuris jaučia visą baisų žemiškos tikrovės svorį, tamsą, beprotybę, bet vis tiek nepalūžta, nes šaukiasi Dievo gailestingumo. Ši dvasinė kryptis ir neleidžia pasilikti prie to, kas praeina „lyg procesijoje“.

PASLĖPTA TYLA ATMINČIAI

Kad atmintis galėtų būti perduota, ji negali būti perpasakota kaip koks įvykio liudijimas teisme. Ją perteikiant galvojama apie kuo platesnę auditoriją. Sovietmečio literatūroje autorių nutylėjimai buvo nesunkiai atpažįstami skaitytojų ir ne visuomet identifikuojami cenzorių: buvo slepiamasi už ezopinės kalbos, kuria stengiasi pasakyti tai, kas tiesiogiai nepasakoma. Ylai, gyvenusiam Vakarų pasaulyje, tos slap-takalbės rašant atsiminimus, aišku, nereikėjo, bet jam rūpėjo sukurti rišlų pasakojimą, kai vieni dalykai labiau pabrėžiami, kiti tampa tarsi nematomais.

Vienas labiausiai įsimenamų vaizdinių atsiminimų tekste yra pragaras. Pirmo skyriaus gale Yla cituoja Dantę, užrašiusį „palikite bet kokią viltį, kurie čia įeinate“ (Yla 1951: 46). Šis pragaro vaizdinys turėjo būti suprantamas visiems, tiek tikintiems, tiek netikintiems, nes buvo įaugęs į kultūrinę atmintį ir galėjo tapti visas tekstines gijas rišančiu leitmotyvu, padėti labai glaustai perteikti jauseną, kuri buvo

dominuojanti. Bene tik vieną kartą atsiminimuose minimas žodis „skaistykla“: jis negalėjo pilnutinai išreikšti to, kas vyko Štuthofio kalinių gyvenimuose.

Įdomu tai, kad prisiminimų autorius bando ieškoti šio pragarų žemėje priežasčių ir tai daro kaip mokslininkas, tyrinėjantis, kas lėmė tokį žiaurų nacių elgesį. Galimybę skaityti jam suteikė darbas nacių bibliotekoje, kur į rankas pateko Alfredo Rosenbergo knyga „Der Mythos des 20. Jahrhunderts“: „Tariausi atrasiąs tas šaknis, kuriomis mito nacizmo smegenys, apsprendžiančios dabar mūsų gyvenimą“ (Yla 1951:184). Autorius pateikia gana ilgą šio nacių ideologo citatą tiek vokiečių kalba, tiek duoda vertimą, kurios turinys kreipė prie tokios apibendrinančios išvados: „Hitlerio „Mein Kampf“ turėjo pakeisti evangeliją ir kardas – išganymo taurę“ (Yla 1951: 186). Yla tai pavadina slapta nacių programa, kurią jie būtų įvykdę, laimėję karą: tai padeda suprasti, kodėl naciai atmetė tai, kas nuo amžių krikščionybėje suvokiama kaip vertybės.

Dar viena ilga citata šiuose Ylos prisiminimuose, bandant aiškintis baisaus nacių elgesio paslaptį, yra pačiame skyriaus „Pamario laukais“ gale, kaip apibendrinanti visą ligtolinę patirtį.

Dabar prisimena to vienuolyno abato Beringerio raštas, 1428 m. rašytas didžiajam kryžiuočių magistrui Pauliui Rusdorfui. Jis skundėsi, kad kryžiuočiai „kariauja ir kovoja tikrai tam, kad išaukštintų ir išplėstų savo puikybę ir gobšumą. Todėl ateis jiems laikas, kad jų dantis sutrupins, dešiniąją ranką nukirs ir dešiniąją koją suluošins, kad jie dar susiprastų ir gyventų. Taip skamba šita (šv. Brigitos) pranašystė. (Yla 1951: 460)

Tokiu būdu istorinė perspektyva jungiama su religine: istorinis vyksmas regimas kaip žmonijos / tautos / atskiro žmogaus nuopuolio dalis.

Alternatyva šiam pragarų vaizdiniui yra kenčiančio Kristaus paveikslas, kuris tampa ypač svarbus po visų patirtų baisių, siekiant sugrįžti į gyvenimą. Skirtingai nei blogis, kurį bandoma tyrinėti kaip objektą, Kristus pasirodo per grynai subjektyvią patirtį:

Neklausęs seselių, pradėjau ant savo kambario sienų piešti šventuosius. Jie buvo per maži ir neryškūs. Norėjosi, kad visam mano kambariui dominuotų kažkas didingo. Tai turėjo būti Kristus. Pasilipęs ant kėdės, dariau Jį per visą sieną – nuo lubų iki grindų. Pasekiau olandų Toroppo stiliaus vyrą – skustu veidu, didelėm akim, be aureolės, išskėstom, norinčiom apglėbti rankom. Toks Jis man išėjo: paprastas šių dienų žmogus, tačiau Kristus – Dievas. Ir man buvo gera būti arti Kristaus, piešto netobulų rankų, čia pat melstis ir net atgulus žvelgti į Jo dideles akis ir praskėstas rankas. (Yla 1951: 530)

Šiuo Kristaus vaizdiniu nepiktinaudžiaujama, jis ir lieka kaip kitokio, jau perkeisto, pasaulio viltis. Galbūt labiausiai netikėtas Jano Toroppo (1858–1928), ankstyvojo modernizmo menininko, paminėjimas: užuot pasirinkęs klasikinius kenčiančio Kristaus įvaizdžius, Yla atmintyje atkuria mylinčio, apglėbiančio

Kristaus figūrą. Visai tikėtina, kad tai buvo juoda ir balta kreidomis ant lentos pieštas paveikslas „Nukryžiuoto Jėzaus garbinimas“, sukurtas 1920 metais.

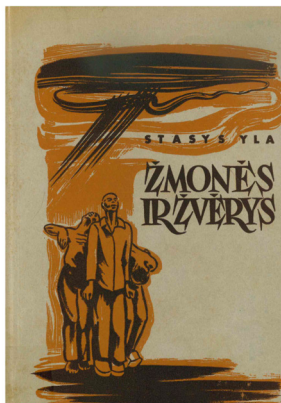
Stebėtina yra tai, kad knygoje „Žodžiai iš Dievų miško“ publikuotuose pamoksluose, kurie buvo rašyti pačiame Štuthofe 1943–1944 metais, taip pat dominuoja šviesūs tekstai: „Ilgesiu giedojo Izaijas, Egėjas, Vergilijus – ilgesiu naujos buities, naujos žemės, žemės, kur viešpatautų auksiniai Taikos kunigaikščio laikai, kur liūtas ir ėriukas, balandis ir vanagas gyventų šalia vienas kito, kur nebūtų ašarų ir kančių, dejonių ir skundų, kur dangaus rimtis apvaldytų žmogų...“ (Yla 1951: 26). Šių žodžių klausėsi Štuthofio kaliniai, kurie į savo baisią tikrovę galėjo žvelgti iš tikėjimo perspektyvos, vildamiesi evangeliniu pažadu „savo kantrumu jūs laimėsite savo sielas“ (Ll 21, 19)“ (Yla 1951: 134).

Visada galima justti, kad šiuos tekstus rašo kunigas, kuris labai stipriai jaučia galimą savo bei kitų pasidavimą ir stengiasi kovoti už žmogišką kilnumą, kuris atrandamas per Kristaus mokymą ir veikimą. Tai vertybinis pagrindas, radikaliai išbandomas susidūrus su nežmoniškumu.

PASLĖPTA TYLA UŽMARŠČIAI

Šitą tylos tipą yra bene sunkiausia atpažinti, nes tokią tylą slepia žodžių gausa. „Daug kalbos gali būti kartais labiau susiję su užmarštimi nei su atmintimi“ (Vinitzky-Seroussi, Teeger 2010: 116), – tvirtina tyrinėtojos Vinitzky-Seroussi ir Teeger. Iš tiesų Ylos raštuose apie Štuthofą yra daug kalbama, tad ar tai pasiekia skaitytoją? Prisiminimų tekstas iš pirmo žvilgsnio gali palikti nesutvarkyto rankraščio išpūdį: didelės apimties, padriko siužeto, neturintis aiškos pabaigos.

Kita vertus, kas galėtų nuspręsti, kad vienas ar kitas epizodas yra perteklinis. Prisiminimai, išleisti 1951 metais Putname, baigiasi 556 puslapiu, įterpiant Jono Noreikos gyvenimo istoriją ir jo pranašiską maldą, matyt, sužinojus apie šio kaceto kalinio nužudymą sovietinėje Lietuvoje 1947 metais. Arba dar vieno labai prieštaringo veikėjo Prano Germanto gyvenimo aprašymas kaip Konrado Valenrodo, nors artimo naciams, bet dirbusio dėl lietuvių. Bene vienas įdomiausių paveikslų – Vlodo Jurgučio, ištvermingo žemaičio, kažkada metusio kunigystę, o lageryje patraukusio dėmesį savo enciklopedinėmis žiniomis. Visos lietuvių charakteristikos šviesios, net ir žmonių silpnybės parodomos kaip savito jų charakterio dalis. Būtent lietuviams ir skiriama atsiminimuose daugiausia dėmesio, vokiečiai charakterizuojami rečiausiai, šiek tiek daugiau vietos tenka lenkams, kurie nereitai užėmė tam tikras pozicijas lagerio valdžios struktūrose. Tokia disproporcija greičiausiai buvo sąmoninga, siekiant kuo daugiau papasakoti apie savuosius.

Į pirmą leidimą 1951 metais įdėtos kartu kalėjusių žmonių nuotraukos, tekstas papildytas dviejų Štuthofio kalinių darbais: dailininko Aleksandro Kantvilo piešiniais ir inžinieriaus Naručio parengtu Štuthofio planu. Taigi, liudijama žodžiu ir vaizdu. Matyt, viršelio, kurį piešė dailininkas Povilas Osmolskis, idėja taip pat buvo aptarta su teksto autoriumi, nes tamsios audros sukury matome nepalūžusį žmogų, kuris prilaiko kitus du: vieną jau beatsitiesiantį, kitą dar kniumbantį, bet vis tiek esantį šalia to, kuris stovi kaip sargybinis, budrus ir ištvermingas. Visos šios pasakojimo gijos, kuriamos per vaizdą, naujausiame 2020 metų leidime ištrinamos, matyt, tai palaikyta pertekliumi, kuris apkrauna knygą papildoma informacija. Vis dėlto lyginant vieną ir kitą leidimą pastebimas nuostolis, o ne atvirkščiai: komiksiniai Ramūno Vaitkaus piešiniai galbūt ir pagyvina knygą, bet jie nekuria pasakojimo, nepapildo jau esamo. Ypač gaila dėl Štuthofio plano praradimo: to neatperka nei dizaino naujovės (kiekvienas skyrius pradedamas juodu lapu), nei savavališkas Dantės citatos iškėlimas į pačią atsiminimų pradžią. Panašiai atsitiktų, jei kas nors kacetinius eilėraščius išleistų be Kazio Varnelio kurto viršelio, kuriame pažymėtas kacetinis numeris 21257 su raudonu L trikampiu. Nes viršelis irgi yra pasakojimo dalis.

Visiems, kurie norėtų kaip nors Ylos tekstus redaguoti, – apkarpyti, „pagražinti“, suteikti stilių ir pan. – labai tinka pirmojo atsiminimų skaitytojo Juozo Brazaičio palydimasis žodis:

Žinau, kad galima ir reikia į šiuos užrašus žiūrėti kaip į žodinį veikalą – ir kaip tokį reikia rūpestingai braukyti, taisyti, šlifuoti. Bet šiuo tarpu mano sentimentas man neleidžia taip daryti. Jaučiu, atlikčiau šventvagišką darbą, jeigu mano plunksna imtų braižyti tos nesenos aukos lakštus. Jie man pačiam yra nelyginant kankinių relikvijos, kuriose nevalia nieko paliesti, kad neprarastų mistikos (1949 m., įdėtinis lapas bibliotekos išduotoje knygoje, greičiausiai buvęs viršelio atvartu).

Deja, Sruogai, sugrįžusiam į Lietuvą ir 1945 metais parašiusiam „Dievų mišką“, kaip tik teko patirti šį baisų teksto darkymą, kai kito valia buvo naikinamas tiek tekstas, tiek jį sukūręs žmogus.

Šių dienų skaitytojui tos daugiašakės pasakojimo gijos neturėtų trukdyti: iš jų pats gali susidėlioti savo santykį su praeitimi. Tad, viena vertus, didelė teksto apimtis yra tarsi trikdys atrasti skaitytoją, kita vertus, dabar bene labiausiai gali patraukti autentiškumas: tada tekstas, kuriam tarsi buvo nulemta užmarštis, vėl atgyja. Tai reiškia, kad tylos, kaip ir atminties, formos, niekad nėra stabilios, iš tylos užmarščiai gali virsti tyla atminčiai, supratimui. Visai tikėtina, kad kada nors ir šie atsiminimai bus studijuojami mokykloje, ypač ta dalis, kuri liudija apie kaceto iškankinto žmogaus atsitiesimą, dvasinį atgimimą, pasišventimą kitiems – apie tai, kaip gyvenimas perkeičiamas nepalūžtant. Ir greta Ylos „Žmonės ir žvėrys Dievų miške“ teksto (skyrelis „Spalvų žaismo pagautas“) galėtų atsirasti Toroppo paveiklo reprodukcija, pagal kurią autorius ir sau, ir kitiems grąžino Kristų, kaip tikrojo žmogiškumo pirmavaizdį.

IŠVADOS

Aptartoji tylos tipologija leido suprasti, kokia nevienareikšmė yra tyla. Ankstesniuose atminties tyrimuose daugiausia būdavo aktualizuotas naratyvas ir jo specifiška, siekta aiškintis, kas pačiame pasakojime nurodo į tylą. Šiuolaikiniai tyrinėtojai pastebi, koks yra įdomus pats tylos fenomenas, – tyla gali būti tiek atvira, tiek paslėpta, tiek kurianti atmintį, tiek prisidedanti prie užmaršties. Ylos kūryboje atviros tylos momentai labiausiai sietini su *sacrum* patirtimi, su žmonių ir Dievo bendryste. Atvira tyla užmarščiai yra tai, ko neįmanoma išsakyti, bet kas ištinka žmogų. Akivaizdu, kad atsiminimuose prieinama prie ribos, kuri neperžengiama, tai, kas patirta baisiausia, tėra tik užuominos. Gerokai sunkiau atpažinti paslėptą tylą atminčiai, nes čia jau netinka kategorijos pasakyta / nutylėta. Kalbos trūkumas gali būti kompensuojamas vaizdiniais. Atpažįstamos dvi dominantės: pragaro tamsa ir Kristaus šviesa. Galiausiai straipsnyje aptariama paslėpta tyla užmarščiai, kuri susijusi su teksto daugiaplaniskumu, įvairiomis pasakojimo gijomis, atsišakojimais. Daroma išvada, kad toks tekstas vis dėlto negali būti redaguojamas, nes tuomet būtų prarastas teksto atvirumas individualiai interpretacijai, nepageidautinas ir radikalus jo vizualios formos keitimas, nes tai taip pat reiškia prasminį nuostolį. Kita vertus, net atskira teksto ištrauka gali būti labai iškalinga ir tapti išbaigtu pasakojimu apie žmogaus kančią ir prisikėlimą. Tikėtina, kad Yla ateityje taps labiau skaitomas ir pažįstamas. Jo tylūs tekstai dar laukia savo eilės.

LITERATŪRA

Erll, Astrid. Narratology and Cultural Memory Studies. In *Narratology in the age of cross-disciplinary narrative research*. Eds. Sandra Heinen and Roy Sommer. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2009, 212–227.

Yluvis, Juozas. *Sutryptame kely. Kaceto poezija*. Kirchheim-Teck: A. Gottliebs & J. Osswalds Buchdruckereien, 1947.

Yla, Stasys. *Žmonės ir žvėrys Dievų miške. Kaceto pergyvenimai*. Putnam: Immaculata, 1951.

Yla, Stasys. *Žodžiai iš Dievų miško. Pamokslai, paskaitos, maldos Štuthofas, 1943–1944 metai*. Vilnius: Odilė, 2018.

Yla, Stasys. *Tylos liturgija*. Chicago: Ateitis, 2003.

Kuolys, Darius. Pratarmė. In Yla, Stasys. *Žodžiai iš Dievų miško. Pamokslai, paskaitos, maldos Štuthofas, 1943–1944 metai*. Vilnius: Odilė, 2018, 11–14.

Schudson, Michael. Dynamic and Distortion in Collective Memory. In *Memory Distortion*. Ed. Daniel L. Schacter. Harvard University Press, 1997, 346–364.

Terminų žodynas, 2009–2026, prieiga internete <<https://www.lietuviuzodynas.lt/terminai/Kacetas>>.

Vinitzky-Seroussi, Vered, and Teeger, Chana. Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting. *Social Forces*, March 2010, vol. 88, no. 3 (March 2010), 1103–1122; prieiga internete <<https://www.jstor.org/stable/40645884>>.

Aurelija Mykoliaitytė

Vytautas Magnus University, Lithuania

THE FORMS OF SILENCE IN STASYS YLA' WORKS

SUMMARY. This article analyses the work of Stasys Yla (1908–1983), a priest who was a prisoner at Stutthof. Some of his texts were published immediately after the Second World War; others remained in manuscript until Lithuania's independence and were published posthumously. The focus is on the Stutthof memoirs *Men and Beasts in the Forest of the Gods*, the first edition of which appeared in the United States in 1951. Unlike Balys Sruoga's memoirs *Forest of the Gods*, which were published in Soviet Lithuania in 1957, a decade after the author's death, this text was neither censored nor otherwise edited and is therefore distinguished by its authenticity. This research aims to examine how Stasys Yla's texts convey moments of silence and what determines memory or forgetting. This study employs the typology of silence proposed by two scholars, Vered Vinitzky-Seroussi and Chana Teeger, which deals with overt and covert forms of silence. The research describes these forms based on Stasys Yla's texts. The paper concludes that silence is not unambiguous but fluid, changing forms, becoming silence for memory or for forgetting. The most important aspect determining these changes is the reading and interpretation of the texts and their involvement in the processes of cultural memory. The new editions of the memoirs testify to a living relationship with the published texts.

KEYWORDS: memory, forgetting, silence, Stasys Yla, Stutthof, memoirs.